

«Αντίφαση και επικαθορισμός»: Αποκρυπτογραφώντας την έννοια του συσχετισμού δύναμης στον Μαρξ

Γιάννης Μηλιός

1. Εισαγωγή

Με τη συλλογή δοκιμίων υπό τον τίτλο *Για τον Μαρξ*, ο Αλτουσέρ πραγματοποιεί μια ριζική τομή στον τρόπο πρόσληψης και κατανόησης της θεωρίας του Μαρξ από τους μαρξιστές. Καθιστά σαφές ότι η θεωρία αυτή δεν συνιστά συνέχεια της σκέψης του Διαφωτισμού ή «υλιστική εφαρμογή» της διαλεκτικής του Χέγκελ, αλλά εγκαινιάζει ένα ριζικά διαφορετικό «θεωρητικό χώρο», αποτελεί «ανακάλυψη μιας νέας επιστημονικής Ηπείρου».

Με την παρέμβασή μου θα αναφερθώ σε ένα κορυφαίο, όπως θεωρώ, ζήτημα της αλτουσεριανής προσέγγισης, αυτό της «επικαθορισμένης αντίφασης», που αναπτύσσεται κυρίως στο κείμενο «Αντίφαση και επικαθορισμός», το οποίο περιέχεται στον υπό συζήτηση τόμο. Θα επιχειρήσω να δείξω, ότι η ανάλυση του Αλτουσέρ επιτρέπει μια βαθύτερη κατανόηση ορισμένων από τις αναπτύξεις του Μαρξ, οι οποίες περιέχουν όψεις, που χωρίς την αλτουσεριανή παρέμβαση ίσως παρέμεναν απαρατήρητες.

2. Η αντίφαση κεφαλαίου - εργασίας «είναι πάντοτε επικαθορισμένη»

Ο Αλτουσέρ αναφέρεται στη βασική αντίθεση των αστικών κοινωνιών, την αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας, η οποία συνιστά, πρώτα απ' όλα, θεμελιώδες χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής και επισημαίνει, ότι η αντίφαση αυτή δεν είναι απλώς στοιχείο ενός ευρύτερου πλέγματος μη αναγόμενων σε αυτήν αντιφάσεων, αλλά επί πλέον είναι πάντοτε επικαθορισμένη από τις αντιφάσεις αυτές.

«Συνάγεται εξ αυτών η θεμελιώδης ιδέα ότι η αντίφαση Κεφαλαίου-Εργασίας δεν είναι ποτέ απλή, αλλά εξειδικεύεται πάντοτε από τις συγκεκριμένες ιστορικές μορφές και τις συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις εντός των οποίων ασκείται. Εξειδικεύεται από τις μορφές του εποικοδομήματος (το κράτος, την κυρίαρχη ιδεολογία, τη θρησκεία, τα οργανωμένα πολιτικά κινήματα κ.λπ.)· εξειδικεύεται από την εσωτερική και εξωτερική ιστορική κατάσταση που την καθορίζει σε συνάρτηση αφενός με το ίδιο το εθνικό

παρελθόν [...] και αφετέρου με το υπάρχον *παγκόσμιο πλαίσιο* [...] Τι άλλο προκύπτει αν όχι ότι η φαινομενικά απλή αντίφαση είναι *πάντοτε επικαθορισμένη*» (Αλτουσέρ Λουί, *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Εκτός Γραμμής, 2015: 158).

Ο επικαθορισμός της βασικής αντίφασης ερμηνεύει άλλωστε τις επαναστατικές ρήξεις: Πρόκειται για τις ιστορικές στιγμές στις οποίες η συγκεκριμένη συγχώνευση του συνόλου των «δευτερευουσών» αντιφάσεων με τη «βασική» αντίφαση έχει παραγάγει ένα εκρηκτικό μείγμα, που ωθεί τελικά προς την κοινωνική ανατροπή:

«Εκεί ακριβώς αποκαλύπτεται ότι η εξαίρεση είναι ο κανόνας [π.χ. της επανάστασης στη Ρωσία και όχι στην πιο ώριμη Βρετανία], ο κανόνας του κανόνα, και τότε θα πρέπει να εξεταστούν με βάση τον *νέο κανόνα* οι παλαιές “εξαιρέσεις” ως μεθοδολογικά απλά παραδείγματα του κανόνα» (Αλτουσέρ όπ. π.: 159).

Οι αντιφάσεις που επικαθορίζουν τη βασική οικονομική αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας είναι εξωτερικές ως προς αυτή τη βασική αντίφαση, δηλαδή δεν είναι αναγώγιμες στη βασική αντίφαση. Εδώ ακριβώς επισημαίνει ο Αλτουσέρ την τομή του Μαρξ με τη διαλεκτική του Χέγκελ, εντός της οποίας

«κανένας από αυτούς τους καθορισμούς δεν είναι στην ουσία του *εξωτερικός* προς τους άλλους, όχι μόνο επειδή όλοι μαζί συγκροτούν μια πρωτότυπη οργανική ολότητα, αλλά επίσης, και κυρίως, επειδή αυτή η ολότητα αντανακλάται σε *μία μοναδική εσωτερική αρχή*, η οποία είναι η *αλήθεια όλων αυτών των συγκεκριμένων καθορισμών*» (Αλτουσέρ όπ. π.: 153).

Ο Αλτουσέρ κατατάσσει λοιπόν τους εξωτερικούς επικαθορισμούς, επί της βασικής αντίφασης της καπιταλιστικής παραγωγής, σε δύο κύριες κατηγορίες: αφενός στις μορφές του εποικοδομήματος και αφετέρου στην εθνική και διεθνή συγκυρία.¹

¹ «Αυτός ο *επικαθορισμός* γίνεται αναπόφευκτος, και διανοητός, αφ’ ης στιγμής αναγνωρίζεται η πραγματική ύπαρξη, κατά μεγάλο μέρος ειδική και αυτόνομη, και συνεπώς μη αναγώγιμη σε ένα καθαρό *φαινόμενο*, των μορφών του εποικοδομήματος και της εθνικής και διεθνούς συγκυρίας. [...] ποτέ η οικονομική διαλεκτική δεν λειτουργεί σε *καθαρή κατάσταση*, [...] ποτέ στην Ιστορία δεν βλέπουμε αυτές τις βαθμίδες, που είναι οι υπερδομές κ.λπ., να αποσύρονται σεβάσματα όταν έχουν επιτελέσει το έργο τους ή να διαλύονται ως καθαρό φαινόμενό της, για να αφήσουν να πορευτεί επί της βασιλικής οδού της διαλεκτικής η Αυτή Μεγαλειότητα η Οικονομία επειδή θα είχε έρθει δήθεν το πλήρωμα του Χρόνου. Η μοναχική ώρα της “τελικής ανάλυσης” δεν φτάνει ποτέ, ούτε την πρώτη ούτε

3. «Η πάλη για την κανονική εργάσιμη ημέρα»

Η έννοια που ανάδειξε ο Αλτουσέρ, η «επικαθορισμένη αντίφαση» είναι παρούσα στα έργα του Μαρξ και ιδίως στο *Κεφάλαιο*. Άλλωστε, ο Αλτουσέρ θεωρεί τις θέσεις στις οποίες καταλήγει η ανάλυσή του «*αναγκαίες συνεπαγωγές της μαρξιστικής αντίληψης για την κοινωνία και την ιστορία*» και όχι «*εξειδικεύσεις της διαλεκτικής εν γένει*» (Αλτουσέρ όπ. π.: 142).²

Ας έρθουμε λοιπόν στον Μαρξ. Στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*, το έργο που κατεξοχήν αναπτύσει τη θεωρία του ΚΤΠ (τις ενεργές δομικές σχέσεις, αντιφάσεις και τάσεις εξέλιξης κάθε καπιταλισμού), το 1/3 των σελίδων αναφέρεται σε ιστορικά παραδείγματα. Ποιος είναι ο χαρακτήρας αυτών των «ιστορικών παρεκβάσεων»; Μήπως ο Μαρξ, εκτός από τη θεωρία του ΚΤΠ, επιδίωκε να συγγράψει και μια ιστορία του καπιταλισμού (της Βρετανίας της εποχής του); Κάθε άλλο! Ο Μαρξ χρησιμοποιεί τα όποια ιστορικά παραδείγματα όχι ως ιστορικός, αλλά για να αποκαλύψει τις «*αναγκαίες συνεπαγωγές*» της θεωρίας του για την καπιταλιστική κοινωνία, να σκιαγραφήσει ακριβώς πώς εξωτερικοί επικαθορισμοί προσδίδουν την εκάστοτε συγκεκριμένη δυναμική στη βασική οικονομική αντίφαση του ΚΤΠ.

Στο 8ο κεφάλαιο του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* με τίτλο «η εργάσιμη μέρα» διαβάζουμε:

«Ο κεφαλαιοκράτης προασπίζει το δικαίωμά του ως αγοραστής όταν επιδιώκει να κάνει την εργάσιμη ημέρα όσο πιο μακρά γίνεται [...]. Από την άλλη πλευρά [...] ο εργάτης προασπίζει το δικαίωμά του ως πωλητής όταν θέλει να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα

την τελευταία στιγμή» (Αλτουσέρ, όπ. π. 168).

² «Η μπροσούρα του Μάο Τσε Τουνγκ (*Για την αντίφαση*) που γράφτηκε το 1937 περιέχει ολόκληρη σειρά αναλύσεων όπου η μαρξιστική αντίληψη για την αντίφαση εμφανίζεται με όψη ξένη προς την εγγεληνή οπτική. Ματαιίως θα αναζητούσαμε στον Χέγκελ τις βασικές έννοιες αυτού του κειμένου: κύρια αντίφαση και δευτερεύουσα αντίφαση, κύρια πλευρά και δευτερεύουσα πλευρά της αντίφασης, ανταγωνιστικές και μη ανταγωνιστικές αντιφάσεις, νόμος της άνισης ανάπτυξης των αντιφάσεων. Ωστόσο, το κείμενο του Μάο, το οποίο αντλεί την έμπνευσή του από την πάλη κατά του δογματισμού στους κόλπους του κινεζικού Κόμματος, παραμένει εν γένει *περιγραφικό*, και κατ' επέκταση *αφηρημένο* από ορισμένες απόψεις. Περιγραφικό: οι έννοιές του αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες εμπειρίες. Εν μέρει αφηρημένο: αυτές οι έννοιες, οι οποίες είναι καινούργιες και γόνιμες, παρουσιάζονται περισσότερο ως *εξειδικεύσεις της διαλεκτικής εν γένει*, παρά ως *αναγκαίες συνεπαγωγές της μαρξιστικής αντίληψης για την κοινωνία και την ιστορία*» (Αλτουσέρ, όπ. π. 142).

[...] Προκύπτει λοιπόν εδώ μία αντινομία, δίκαιο ενάντια σε δίκαιο, και τα δύο εξίσου σφραγισμένα από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαίων αποφασίζει η βία. Και έτσι, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ο κανονισμός της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται ως αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας – ένας αγώνας μεταξύ του συνολικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή της τάξης των κεφαλαιοκρατών, και του συνολικού εργάτη, ή της εργατικής τάξης» (Μαρξ, Καρλ, *Το Κεφάλαιο*. τ. 1^{ος}: 246 [206]).³

Αν σκεφτούμε αυτή την αντίφαση με «εσωτερικούς» αποκλειστικά όρους, θα παραμέναμε τότε στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής χεγγελιανής προέλευσης, και θα μας κάλυπτε η ακόλουθη διατύπωση του Georges Politzer:

«Τα πράγματα αλλάζουν, γιατί κλείνουν μέσα τους μια εσωτερική αντίφαση (αυτά τα ίδια και τα αντίθετά τους). Τα αντίθετα βρίσκονται σε σύγκρουση και οι αλλαγές γεννιούνται από αυτές τις συγκρούσεις. Έτσι η μεταβολή είναι η λύση της σύγκρουσης. Ο καπιταλισμός κλείνει μέσα του αυτή την εσωτερική αντίφαση, τη σύγκρουση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη. Η μεταβολή του ερμηνεύεται από τη σύγκρουση αυτή και ο μετασχηματισμός της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική είναι η εξαφάνιση της σύγκρουσης. [...] Η αντίφαση είναι η άρνηση της κατάφασης και όταν πραγματοποιηθεί ο τρίτος όρος, η άρνηση της άρνησης, αναφαίνεται η λύση, γιατί, αυτή τη στιγμή, ο ρόλος της αντίφασης έχει εκλείψει, έχει ξεπεραστεί» (George Politzer, *Στοιχειώδεις αρχές της φιλοσοφίας*, χ.χ.έ.: 151).

Θα αναζητήσουμε την ωρίμανση των συνθηκών με την ενίσχυση κάθε πόλου: Π.χ. την οργάνωση και κινητοποίηση της εργατικής τάξης, την ανάπτυξη των συνδικαλιστικών και πολιτικών αγώνων με τις προσίδιες στους αγώνες αυτούς οργανωτικές δομές κλπ.

Και πράγματι κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, περίοδο την οποία κυρίως εξετάζει ο Μαρξ στο 8ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, παρατηρείται μια σημαντικότερη ανάπτυξη των αγώνων, του επιπέδου συνείδησης και το μορφών οργάνωσης της εργατικής τάξης στη Βρετανία. Το κίνημα των «Χαρτιστών»,⁴ που απαιτούσε δικαίωμα ψήφου σε όλους τους ενήλικες άντρες, μείωση της εργάσιμης μέρας, συνδικαλιστικά δικαιώματα κλπ. συγκέντρωσε από το 1838 τεράστια πλήθη

³ Όλες οι παραπομπές στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* γίνονται με αναφορά τόσο στη μετάφραση του Παναγιώτη Μαυρομάτη (εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978) όσο και [εντός αγγυλών] στη μετάφραση Θανάση Γκιούρα (εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2016).

εργατών και άλλων εργαζομένων στις κινητοποιήσεις που οργάνωνε. Τον Ιούνιο 1839 κατατέθηκαν στο Βρετανικό Κοινοβούλιο 1,3 εκατομμύρια υπογραφές εργατών, που αιτούνταν την ψήφιση και νομοθέτηση των χαρτιστικών αιτημάτων. Μια νέα αντίστοιχη καμπάνια τον Μάιο 1842 συγκέντρωσε πάνω από 3 εκατομμύρια υπογραφές. Λίγο μετά ξέσπασαν μαζικές απεργίες, όχι μόνο σε απάντηση της αρνητικής στάσης του Κοινοβουλίου, αλλά και με αίτημα αυξήσεις μισθών. Η απεργία γενικεύθηκε σε 14 αγγλικές και 8 σκοτσέζικες κομητείες, με κύριο αίτημα τις μισθολογικές αυξήσεις. Η κυβέρνηση χρησιμοποίησε στρατιωτικά τμήματα για να αντιμετωπίσει τους απεργούς, αλλά από τον Αύγουστο 1842 το απεργιακό κύμα προσέλαβε νέα δυναμική που διήρκεσε και τον επόμενο μήνα, καθώς στην απεργία μπήκαν και οι εργάτες της κλωστοϋφαντουργίας. Μια νέα φάση εργατικών κινητοποιήσεων ξεκίνησε τον Απρίλιο 1848. Την περίοδο αυτή, οι υπογραφές υπέρ των χαρτιστικών αιτημάτων έφτασαν τα 6 εκατομμύρια σύμφωνα με τους ίδιους τους Χαρτιστές (υπολογιζόμενες όμως σε 1,9 εκατομμύρια από τους υπαλλήλους του Βρετανικού Κοινοβουλίου).⁵ Η ένταση των κινητοποιήσεων αλλά και των βίαιων συγκρούσεων με τις δυνάμεις καταστολής κορυφώθηκε τον Ιούνιο 1848.

Από πρώτη ματιά είναι παράξενο ότι ο Μαρξ δεν εστιάζει την ανάλυσή του σε αυτούς τους αγώνες (πολύ περισσότερο στην ισχύ) της βρετανικής εργατικής τάξης. Ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι:

«Η εργοστασιακή νομοθεσία, αυτή η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυθόρμητη συγκρότηση του προτσές της παραγωγής της, είναι, όπως είδαμε, εξίσου αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας, όπως η μπαμπακερή κλωστή, τα αυτόματα μηχανήματα [οι selfactors] και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος» (Μαρξ, όπ. π.: 498 [442]).

Εντούτοις, λίγες μόνο φορές αναφέρεται στο κίνημα των Χαρτιστών και γενικότερα στο εργατικό κίνημα σαν τέτοιο, στη σύγκρουσή του με το κεφάλαιο. Μια από τις βασικές του θέσεις είναι ότι για να εξασφαλιστούν οι όροι ομαλής αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης, απαιτείται η ομαλή αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, η προστασία της εργατικής τάξης από την υπεραργασία, την εξάντληση και τον

⁴ Για ό,τι ακολουθεί σχετικά με το χαρτιστικό κίνημα βλ. Gammage, Robert George, *History of the Chartist movement, 1837-1854*, Newcastle, Browne & Browne, 1894.

⁵ Ο πληθυσμός της Βρετανίας ήταν 27 εκατομμύρια το 1851.

μαρασμό. Επομένως ο «συλλογικός κεφαλαιοκράτης» έχει την τάση να καταστείλει την αυθόρμητη παρόρμηση του κάθε ατομικού κεφαλαίου για απεριόριστη εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης, που θέτει σε κίνδυνο την υγεία, ακόμα και την ύπαρξή της:

«Θα νόμιζε λοιπόν κανένας ότι το κεφάλαιο απ' αυτό το ίδιο του το συμφέρον τείνει προς μια κανονική εργάσιμη ημέρα» (Μαρξ, όπ. π.: 278-79 [237]).

Η τάση αυτή έρχεται όμως σε σύγκρουση με την αυθόρμητη κίνηση του ατομικού κεφαλαίου για επικράτηση στον ανταγωνισμό και αύξηση του κέρδους:

«Το [ατομικό, ΓΜ] κεφάλαιο, που έχει τόσο “καλούς λόγους” να αρνείται τα δεινά της εργατικής γενιάς που το περιβάλλει, καθορίζεται τόσο λίγο και τόσο πολύ στην πρακτική κίνησή του από την πρόβλεψη για μελλοντική αποσύνθεση της ανθρωπότητας και, τέλος, για την ακατάπαυστη μείωση του πληθυσμού, όσο από την πιθανή πτώση της γης στον ήλιο» (Μαρξ, όπ. π.: 282 [240]).

Συνεπώς ποτέ δεν πρόκειται για μια ομαλή διαδικασία. Απαιτούνται οι αγώνες της εργατικής τάξης. Ούτε όμως πρόκειται ποτέ για μια τελική ρύθμιση, ή πορεία προς την πρόοδο και το κοινό συμφέρον, όπως θα ήθελαν οι κάθε λογής μεταρρυθμιστές, που προσδοκούν έναν «ανθρώπινο-ρυθμισμένο καπιταλισμό».

Ας ακολουθήσουμε τον Μαρξ:

«Το κοινοβούλιο όρισε ότι μετά την 1η Μαρτίου 1834 κανένα παιδί κάτω των 11 ετών, μετά την 1η Μαρτίου 1835 κανένα παιδί κάτω των 12 ετών και μετά την 1η Μαρτίου 1836 κανένα παιδί κάτω των 13 ετών δεν θα έπρεπε να απασχολείται περισσότερο από 8 ώρες σε ένα εργοστάσιο!» (Μαρξ, όπ. π.: 293 [250]).

«Εντούτοις, οι εργοστασιάρχες δεν επέτρεψαν αυτή την “πρόοδο” χωρίς κάποια ανταποδοτική “οπισθοχώρηση”. Με αίτησή τους, η Βουλή των Κοινοτήτων μείωσε την κατώτερη ηλικία των εργαζόμενων παιδιών από 9 σε 8 έτη, προς διασφάλιση της “επιπρόσθετης εισαγωγής εργοστασιακών παιδιών” η οποία οφείλεται στο κεφάλαιο από το Θεό και από το δίκαιο. [...] Οι κύριοι εργοστασιάρχες επιδίωξαν να εντείνουν τη φυσική επίδραση αυτών των συνθηκών μέσω μίας γενικής μείωσης του μισθού [...] Εκεί λοιπόν όπου ήταν κατά κάποιο τρόπο δυνατό, πραγματοποιήθηκε μια μείωση μισθού τουλάχιστον κατά 25%. Με τόσο ευνοϊκά προετοιμασμένες πιθανότητες ξεκίνησε η εκστρατεία προς τους εργάτες για ανάκληση του νόμου του 1847» (Μαρξ, όπ. π.: 296-

97 [253-54]).

«Τώρα είχαν αντιστρέψει το νόμισμα. Πλήρωναν δεκάωρο εργατικό μισθό για δωδεάωρη και δεκαπεντάωρη διάθεση των εργασιακών δυνάμεων» (Μαρξ, όπ. π.: 304-5 [261]).

Αυτό που έχει περισσότερη σημασία να προσέξουμε στην ανάλυση του Μαρξ, διότι ακριβώς παραπέμπει στην αλτουσεριανή έννοια της «επικαθορισμένης αντίφασης», είναι ότι ο ρευστός συσχετισμός δυνάμεων από τον οποίον εξαρτάται το μέγεθος της εργάσιμης μέρας, *καθορίζεται όχι αποκλειστικά από την κύρια αντίθεση (κεφαλαίου-εργασίας), αλλά από την πληθώρα εξωτερικών αντιφάσεων που επικαθορίζουν την κύρια.*

4. Οι πολλαπλοί επικαθορισμοί της βασικής αντίθεσης στην ανάλυση του Μαρξ

4.1. Αντιθέσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων

Οι αντιθέσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων ευνοούν υπό όρους την εργατική τάξη, μετατοπίζοντας υπέρ της το συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Σταχυολογώ ορισμένα από τα παραδείγματα στα οποία δίνει έμφαση ο Μαρξ.

4.1.1. Ενδοαστικές αντιθέσεις:

«Ένα τμήμα των ίδιων των εργοστασιαρχών, την εργοστασιακή λειτουργία των οποίων ρύθμιζε ο νόμος του 1833, πλημμύρισε το κοινοβούλιο με υπομνήματα για τον ανήθικο “ανταγωνισμό” των “φαύλων αδερφών” που προέβαιναν σε παράβαση του νόμου είτε λόγω μεγαλύτερης αναίδειας είτε λόγω ευτυχέστερων τοπικών συνθηκών [...] Επιπλέον, όσο και αν εν πάση περιπτώσει ο μεμονωμένος εργοστασιάρχης ήθελε να αφήνει αχαλίνωτη την παλιά όρεξη καταλήστευσης, οι εκπρόσωποι και πολιτικοί ιθύνοντες της τάξης των εργοστασιαρχών απαίτησαν μια διαφορετική στάση και μια διαφορετική γλώσσα απέναντι στους εργάτες. Είχαν ξεκινήσει την εκστρατεία για την άρση των νόμων περί σιτηρών και χρειάζονταν τη βοήθεια των εργατών για τη νίκη! Υποσχέθηκαν λοιπόν όχι μόνο διπλασιασμό της μερίδας ψωμιού, αλλά και αποδοχή του νόμου για το δεκάωρο στο χιλιετές βασίλειο του Free Trade [...] Ένα τμήμα των ίδιων των εργοστασιαρχών μουρμούριζε: “[...] Ο εργοστασιάρχης στις μεγάλες πόλεις μπορεί

να παρακάμψει το νόμο, αλλά ο εργοστασιάρχης της υπαίθρου δεν μπορεί [...]” Και η ίση εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης είναι το πρώτο ανθρώπινο δικαίωμα του κεφαλαίου» (Μαρξ, όπ. π.: 294-95, 305-6 [251, 262]).

4.1.2. Αντιθέσεις κεφαλαιοκρατών - γαιοκτημόνων, ακόμα και αναφορικά με το κίνημα της εργατικής τάξης

«Τα έτη 1846/1847 αποτελούν σταθμό στην οικονομική ιστορία της Αγγλίας. Άρση των νόμων περί σιτηρών, άρση των δασμών εισαγωγής του βαμβακιού και άλλων πρώτων υλών, ανακήρυξη του ελεύθερου εμπορίου σε καθοδηγητική αρχή της νομοθεσίας! Εν ολίγοις, άρχισε το χιλιετές βασίλειο. Από την άλλη πλευρά, την ίδια περίοδο το κίνημα του Χαρτισμού και η εκστρατεία για το δεκάωρο φτάνουν στην κορύφωσή τους. *Βρήκαν συμμάχους στους Τόρυδες που διψούσαν για εκδίκηση. Παρά τη φανατική αντίσταση της επίορκης στρατιάς του ελεύθερου εμπορίου [...] ο πολυπόθητος νόμος για το δεκάωρο πέρασε από το κοινοβούλιο*» (Μαρξ, όπ. π.: 296-97 [253], η έμφαση προστέθηκε).

4.2. Αντιθέσεις στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών

Ο Μαρξ συχνά αναφέρεται στο «βαθύ κράτος» του κατασταλτικού κρατικού μηχανισμού που δεν δεσμεύεται ούτε από την ίδια του τη νομιμότητα στο να προωθεί τα καπιταλιστικά συμφέροντα (π.χ. η κυβέρνηση αλλά και τα ελεγχόμενα από κεφαλαιοκράτες δικαστήρια), απέναντι στο οποίο αντιπαρατίθενται συχνά θεσμικοί πόλοι άνισης ισχύος (π.χ. εργοστασιακοί επιθεωρητές). Οι αντιθέσεις αυτές λειτουργούν «διορθωτικά» στη σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, με γνώμονα το μακροπρόθεσμο κεφαλαιοκρατικό συμφέρον:

«Το ειρηνοδικείο αποτελούνταν από 4 δικαστές. 3 απ’ αυτούς ήταν εργοστασιάρχες μπαμπακοκλωστηρίων [...]. Έδειξαν συνεπώς στους επιθεωρητές με τον πιο ψύχραιμο τρόπο, ότι θα έθεταν εαυτούς υπεράνω του γράμματος του νόμου και ότι θα επανεισήγαγαν με δική τους πρωτοβουλία το παλιό σύστημα. Υποστήριζαν ότι αυτό συνέβαινε προς όφελος των κακοσυμβουλευμένων εργατών, “για να μπορούν να τους πληρώνουν μεγαλύτερους μισθούς”. “Είναι το μοναδικό δυνατό σχέδιο για να διατηρηθεί η βιομηχανική ανωτερότητα της Μεγάλης Βρετανίας υπό το καθεστώς του νόμου για το δεκάωρο”. [...] Οι εργοστασιακοί επιθεωρητές προχώρησαν δικαστικά. Σύντομα, όμως, ένα τέτοιο σύννεφο σκόνης από αιτήσεις εργοστασιαρχών έπνιξε τον

υπουργό εσωτερικών, τον σερ Τζωρτζ Γκρέι, ώστε σε μια εγκύκλιο της 5ης Αυγούστου 1848 υπέδειξε στους επιθεωρητές “να μην παρεμβαίνουν γενικά ενάντια στην παραβίαση του γράμματος του νόμου”. [...] Αντιθέτως, οι Άγγλοι εργοστασιακοί επιθεωρητές δήλωσαν ότι ο υπουργός δεν κατέχει καμία δικτατορική εξουσία προς αναστολή των νόμων και συνέχισαν να εφαρμόζουν δικαστικά μέτρα ενάντια στους proslavery rebels» (Μαρξ, όπ. π.: 302-3 [259]).

Οι ενδοκρατικές αντιθέσεις μπορούν να παίζουν ρόλο καταλύτη στην ενεργοποίηση του εργατικού κινήματος και την αλλαγή των συσχετισμών δύναμης:

«Η διετής ανταρσία του κεφαλαίου στέφθηκε εν τέλει από την ετυμηγορία ενός των τεσσάρων ανώτατων δικαστηρίων της Αγγλίας, του Court of Exchequer, το οποίο σε μία περίπτωση που δίκασε στις 8 Φεβρουαρίου 1850 αποφάσισε ότι οι εργοστασιάρχες δρούσαν μεν ενάντια στο πνεύμα του νόμου του 1844, αλλά ότι αυτός ο νόμος περιέχει ορισμένες λέξεις που τον καθιστούσαν κενό νοήματος. “Με αυτή την ετυμηγορία καταργήθηκε ο νόμος για το δεκάωρο”. [...] Με αυτή την φαινομενικά τελεσίδικη νίκη του κεφαλαίου εμφανίστηκε, όμως, αμέσως μια ανατροπή. Μέχρι τότε οι εργάτες είχαν ασκήσει παθητική, αν και αλύγιστη και καθημερινά ανανεωμένη αντίσταση. Τώρα διαμαρτύρονταν σε κραυγαλέα meetings στο Λάνκασιαρ και στο Γιόρκσιαρ. Ο υποτιθέμενος νόμος για το δεκάωρο ήταν λοιπόν απλή ανοησία, κοινοβουλευτική απάτη, και δεν είχε υπάρξει ποτέ! [...] η δύναμη αντίστασης του κεφαλαίου σταδιακά αποδυναμώθηκε, ενώ ταυτόχρονα η δύναμη επίθεσης της εργατικής τάξης αυξήθηκε μαζί με τον αριθμό των συμμάχων της στα κοινωνικά στρώματα που δεν είχαν άμεσο συμφέρον. Έτσι εξηγείται η συγκριτικά γοργή πρόοδος από το 1860» (Μαρξ, όπ. π.: 305, 309 [262, 266], η έμφαση προστέθηκε).

4.3. Η διεθνής συγκυρία

Μια επαναστατική διαδικασία που ξεκινάει στο εξωτερικό, συσπειρώνει τις κυρίαρχες τάξεις και τους συμμάχους τους στο εσωτερικό της χώρας, καθώς ελλοχεύει πάντοτε ο «κίνδυνος διάχυσης» του ανατρεπτικού κλίματος: Οι κυρίαρχες τάξεις πάντοτε αντιλαμβάνονται ότι στο εσωτερικό, όπως και στο εξωτερικό, η πόλωση των ταξικών συμφερόντων (η βασική αντίφαση) είναι κοινή.

«Λίγο αργότερα, η παρισινή εξέγερση του Ιουνίου και το αιμοσταγές πνίξιμό της ένωσε, τόσο στην ηπειρωτική Ευρώπη όσο και στην Αγγλία, όλες τις παρατάξεις της

κυρίαρχης τάξης, γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες, μεγαλοκαρχαρίες του χρηματιστηρίου και ψιλικάτζίδες, οπαδούς της προστασίας του εμπορίου και οπαδούς του ελεύθερου εμπορίου, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, παπάδες και ελευθερόφρονες, νεαρές πουτάνες και γριές καλόγριες, υπό το κοινό σύνθημα της σωτηρίας της ιδιοκτησίας, της θρησκείας, της οικογένειας, της κοινωνίας! [...] Οι κύριοι εργοστασιάρχες δεν χρειάζονταν λοιπόν να στενοχωριούνται. Ξέσπασαν σε ανοικτή εξέγερση όχι μόνο ενάντια στο νόμο για το δεκάωρο, αλλά ενάντια στη συνολική νομοθεσία η οποία από το 1833 επιδίωκε κατά κάποιο τρόπο να χαλιναγωγήσει την “ελεύθερη” απομύζηση της εργασιακής δύναμης» (Μαρξ όπ. π. 298-99 [255]).

4.4. Επιπτώσεις του οικονομικού κύκλου

Ο οικονομικός κύκλος, δηλαδή η διαδοχή των περιόδων οικονομικής ανάκαμψης και άνθισης από περιόδους οικονομικής ύφεσης και κρίσης καθορίζεται από τεράστιο πλήθος παραγόντων, τόσο εσωτερικών στην κεφαλαιακή σχέση (ο βαθμός εκμετάλλευσης, η οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου λόγω εκπαίδευσης και πειθαρχίας του συλλογικού εργάτη κ.ο.κ.) όσο και εξωτερικών προς αυτήν (π.χ. οι τιμές των εισαγόμενων εργαλείων παραγωγής ή πρώτων υλών κλπ.).⁶ Συνακόλουθα, η χρονική στιγμή που ξεσπάει μια οικονομική κρίση σπανίως μπορεί να προβλεπτεί εγκαίρως, η «εμφάνισή» της προσλαμβάνει μορφή «ξαφνικού φυσικού φαινομένου». Η κρίση όμως, όπως και η οικονομική άνθιση, λειτουργούν τροποποιητικά για τον συσχετισμό δύναμης κεφαλαίου-εργασίας:

«Στους βιομηχανικούς κλάδους, στους οποίους η παραγωγή μπορεί να αυξηθεί γρήγορα [...], η αύξηση των τιμών προκαλεί απότομη επέκταση, που την ακολουθεί γρήγορα η κατάρρευση. Η ίδια επίπτωση ασκείται στην αγορά εργασίας, απ' όπου τραβιούνται για τους καινούργιους κλάδους παραγωγής μεγάλες μάζες του λανθάνοντος σχετικού υπερπληθυσμού, ακόμα και των απασχολούμενων εργατών [...] Απορροφείται ένα μέρος του εφεδρικού εργατικού στρατού [...] Ανεβαίνουν γενικά οι μισθοί, ακόμα και στα τμήματα εκείνα της αγοράς εργασίας που οι εργάτες εύρισκαν ως τώρα εύκολα δουλειά. Το φαινόμενο αυτό διαρκεί ως τότε που η αναπόφευκτη κατάρρευση αποδεσμεύσει πάλι τον εφεδρικό στρατό των εργατών και ξανακατεβάσει τους μισθούς στο ελάχιστο όριό τους και ακόμα πιο κάτω» (Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 2^{ος}, Αθήνα,

⁶ Βλ. Γιάννης Μηλιός, Δημήτρης Δημούλης και Γιώργος Οικονομάκης, «Για μια μαρξιστική θεωρία των “κρίσεων υπερσυσσώρευσης”», σε (των ιδίων) *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα, εκδ. Νήσος 2005: 285-307.

Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979).

5. Επίλογος

Πάνω από ένα αιώνα, συντηρητικοί και επαναστάτες θεωρητικοί «ανασκευάζουν» έναν-κάποιον «Μαρξ» της μηχανιστικής και «νομοτελειακής» ιστορικής εξέλιξης και της μιας και μοναδικής αντίφασης.⁷ Τα κείμενα του Αλτουσέρ που περιέχονται στο *Για τον Μαρξ*, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι αυτός ο «Μαρξ» των εγχειριδίων, κατάλληλος απλώς για εύκολη κριτική, ουδεμία σχέση έχει με την «επιστημονική Ήπειρο» που θεμελίωσε ο Καρλ Μαρξ, εντός της οποίας στοχάζομαστε και, ως θεωρητικοί, εργαζόμαστε.

⁷ Χαρακτηριστικά ο Κορνήλιος Καστοριάδης (*Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1981: 30-31) γράφει: «δεν μπορούμε πλέον να κρατήσουμε την κεντρική σημασία που έδινε ο Μαρξ (και όλο το μαρξιστικό κίνημα) στην *οικονομία* ως τέτοια. [...] Πράγματι, το *Κεφάλαιο*, διαπνεόμενο από τη μια άκρη στην άλλη από αυτή την ουσιαστική διαίσθηση, ότι τίποτα εφεξής δεν μπορεί να σταματήσει την ανάπτυξη της τεχνικής και τη συνακόλουθη ανάπτυξη της παραγωγικότητας της Εργασίας, σκοπεύει στο να δείξει ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες στην αρχή αποτελούσαν την πιο πρόσφορη έκφραση και το πιο αποτελεσματικό όργανο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, γίνονται, “σε ένα όρισμένο στάδιο”, η τροχοπέδη αυτής της ανάπτυξης και πρέπει για *αυτό τον λόγο* να διαρραγούν. Όσο οι ύμνοι προς την αστική τάξη στην προοδευτική της φάση δοξολογούν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, της οποίας αυτή υπήρξε το ιστορικό όργανο, άλλο τόσο η καταδίκη που απαγγέλλεται εναντίον της, από τον Μαρξ τον ίδιο όσο και από τους μεταγενέστερους μαρξιστές, βασίζεται στην ιδέα ότι αυτή η ανάπτυξη παρεμποδίζεται στο εξής από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής».